

ДОКТРИНА У СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

ДЖЕРЕЛОМ ЮРИДИЧНОГО СТАТУСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ДЕРЖАВНОЇ Є ДЕРЖАВОТВІРНА РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ ТА НЕЗАЛЕЖНА ДЕРЖАВНІСТЬ УКРАЇНИ*

<...>

4. Вирішуючи порушені в конституційному поданні питання, Конституційний Суд України виходить із цілості й неподільності Конституції України, обумовлених системним зв'язком між приписами її преамбули, принципами й нормами інших приписів Конституції України, що містяться, зокрема, у статтях 1, 8, 10, 11, 19, 24, 53, 54, 85, 92, 93, 102, 116, 133, та, відповідно, ґрунтує свою позицію на такому.

4.1. За юридичним статусом, у рамках українського конституційного правопорядку державною мовою в Україні є українська (частина перша статті 10 Конституції України). На державу покладено конституційний обов'язок забезпечувати “всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України” (частина друга статті 10 Конституції України).

Джерелом юридичного статусу української мови як державної є державотвірна роль української нації та незалежна державність України, відновлена внаслідок “здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення” (абзац третій преамбули Конституції України). Право саме української нації на самовизначення є основою Акта проголошення незалежності України, що його ухвалила 24 серпня 1991 року Верховна Рада Української РСР (далі – Акт), яка діяла “виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН” (абзац третій преамбули Акта). Юридичним фактом, який остаточно й безповоротно затвердив Акт “створення самостійної української держави” (перше речення резолютивної частини Акта), стало волевиявлення усього Українського народу 1 грудня 1991 року на всеукраїнському референдумі.

Конституційний Суд України в Рішенні від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99 установив, що наданий Конституцією України українській мові юридичний статус державної “повністю відповідає державотвірчій ролі української нації <...>, яка історично проживає на території України <...> і дала офіційну назву державі” (абзац другий пункту 3 мотивувальної частини); відповідно до такого юридичного статусу українська мова виконує функцію “обов'язкового засобу спілкування у публічних

* Витяг із Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України “Про забезпечення функціонування української мови як державної” 14 липня 2021 р. № 1-п/2021 <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text>> (дата звернення: 25.09.2021).

сферах суспільного життя” (абзац перший пункту 3 мотивувальної частини); з огляду на те, що припис про українську мову як державну міститься в розділі I “Загальні засади” Конституції України, який визначає основи конституційного ладу в Україні, то поняття “державна мова” слід сприймати як складовий елемент поняття “конституційний лад”, іншим складником якого є, зокрема, поняття “державні символи” (абзац третій пункту 3 мотивувальної частини).

Із урахуванням попереднього офіційного тлумачення статті 10 Конституції України та на його розвиток Конституційний Суд України зазначає, що закарбований приписами частин першої, другої статті 10 Конституції України юридичний статус української мови як державної є водночас засадничою конституційною цінністю, питомою ознакою й ключовим чинником єдності (соборності) Української держави та невіддільною частиною її конституційної ідентичності. Як інститут української державності, що поєднує юридичний і ціннісний складники, українська мова покликана виконувати інтегративну (соборницьку) функцію та забезпечувати єднання й монолітність українського суспільства різнорівнево. Українська мова як державна мова є важливим інструментом упорядкування діяльності всієї державної влади та місцевого самоврядування, їй належить вирішальна роль у забезпеченні політичної єдності держави та суспільної згуртованості суголосно одному з прагнень, що ними керувався конституцієдавець при ухваленні Конституції України 28 червня 1996 року, зокрема “підключись про зміцнення громадянської злагоди на землі України” (абзац п’ятий преамбули Конституції України).

Українська мова є невіддільним атрибутом української державності, що зберігає свою історичну спадкоємність від давньокіївської доби. Мовне питання постійно було присутнє в національно-культурній та політичній боротьбі українців за власну державу. У бездержавний період саме українська мова заступала собою відсутність Української держави як основної форми інтегрування й буття етнонації. Як визначальний чинник і головна ознака ідентичності української нації, яка упродовж багатьох віків проживає на споконвічно своїй території та становить абсолютну більшість населення України, українська мова завдяки закладеному в ній самій націєтвірному началу є базовим системоутвірним складником української державності та її основою. Як мова автохтонного, найчисельнішого й титульного етносу українська мова має статус єдиної державної мови в Україні, що відповідає світовій практиці.

Загроза українській мові рівносильна загрозі національній безпеці України, існуванню української нації та її держави, оскільки мова – це своєрідний код нації, а не лише засіб спілкування. Без повноцінного функціонування української мови в усіх ділянках публічного життя суспільства на всій території України українській нації загрожує втрата

статусу й ролі титульної й державотвірної нації, що є рівнозначним загрози зникнення Української держави з політичної карти світу. *Українська мова – доконечна умова (conditio sine qua non) державності України та її соборності.* Україна – це єдиний у світі ареал, де може бути гарантовано збереження, існування й усебічний розвиток української мови і, відповідно, української нації як державотвірної, тому будь-які зазіхання на юридичний статус української мови як державної на території України неприпустимі, оскільки порушують конституційний лад держави, загрожують національній безпеці та самому існуванню державності України.

Поряд із Державним Прапором України, Державним Гербом України та Державним Гімном України українська мова є невіддільним атрибутом Української держави. Тому будь-які прояви зневаги до державної мови слід розцінювати як такі, що ганьблять саму державу, а отже, є недопустимими. Публічний глум над українською мовою або її умисна дискредитація є зазіханням на конституційний лад України, образою національної гідності її громадян, що має бути переслідуваним за законом. Застосування української мови має відповідати стандартам державної мови. Порушення стандартів і порядку застосування української мови є неприпустимим.

Українська мова як єдина державна має юридичний статус обов'язкового засобу спілкування в публічних сферах усередині країни та при здійсненні публічних представницьких функцій у міжнародному спілкуванні.

Застосоване в преамбулі Конституції України поняття “Український народ – громадяни України всіх національностей” охоплює всіх індивідумів, безвідносно до їхньої етнічної належності, що мають сталий юридичний зв'язок із Україною, тобто українське громадянство.

Володіти українською мовою як мовою свого громадянства – обов'язок кожного громадянина України. При цьому кожен громадянин України є вільним у виборі мови або мов для приватного спілкування. Вільне опанування всіма громадянами України мовою свого громадянства є, як підтверджує багатовіковий досвід держав світу, запорукою єдності й стабільності суспільства, міжетнічної злагоди в ньому, ефективного функціонування держави, позитивного її сприйняття власними громадянами й міжнародною спільнотою як повновартісного й демократичного суб'єкта. Європейський досвід однозначно вказує на те, що державній мові відведено надзвичайно важливу роль – бути лінгвальним інтегратором суспільства, засобом міжнаціонального (міжетнічного) порозуміння в соціумі, особливо якщо спільнота не мононаціональна, як це є в Україні. У кожній державі, де проживають люди, які використовують різні мови, конче потрібною є мова офіційна, тобто державна, за допомогою якої відбувається спілкування (комунікація) осіб з офі-

ційними представниками держави та іншими особами. Оволодіння й користування українською мовою як державною забезпечує рівність можливостей на соціалізацію громадян України будь-якої етнічної належності: на доступ до гарантованих державою матеріальних і нематеріальних благ, повноцінну участь у всіх ділянках суспільного життя і безперешкодне користування правами, що їх визначено Конституцією України та міжнародними стандартами захисту індивідуальних прав. Тим самим виключається відокремлення громадян України від загальнодержавного соціального простору безвідносно до того, належать вони до титульної нації чи до менш чисельної етнічної або мовної групи, що є чинником запобігання дискримінації, яка може бути спричинена ситуацією неволодіння громадянами України державною мовою. Той, хто не володіє державною мовою або володіє посередньо, через що не послуговується нею як засобом загального спілкування, ізолює себе від загальноукраїнського інформаційного простору. Володіння державною мовою особами, що належать до корінних народів і національних меншин України, також захищає права осіб, що належать до державотвірної нації, вільно використовувати державну мову в будь-якій ділянці публічного життя на всій території України. Українська мова в Україні – це мова повноцінної демократичної участі всіх громадян у публічному житті суспільства, основа його згуртованості та єдності. Їй належить визначальна роль у формуванні, розвитку та зміцненні єдиної української політичної (громадянської) нації.

Особливу функцію державна мова виконує в реалізації особою права на освіту, що є життєво важливим інструментом реалізації інших людських прав (прав людини). Мета освітнього процесу – не лише надати учневі/учениці академічних знань та вмінь, а й виховати в ньому/ній також повагу до національних цінностей тієї держави, в якій він/вона живе, до національних цінностей держави його/її походження та підготувати його/її до свідомого самостійного й повновартісного життя в суспільстві в дусі взаєморозуміння, миру й громадянської злагоди. Свідоме самостійне й повновартісне життя в українському суспільстві не є можливим без знання державної мови, яка є мовою загального спілкування в суспільстві та мовою демократичної участі. Належне володіння державною мовою на відповідному рівні дає змогу людині повноцінно брати участь у суспільному житті та демократичних процесах. Члени суспільства, які розуміють і поважають цінності, що на них спирається Конституція України, становлять передумову існування України як правдиво демократичної держави, заснованої на “верховенстві права” (правовладді). Україна, як і кожна інша держава, має право вибирати таку власну мовну модель освіти, яка найкраще забезпечує оволодіння державною мовою як символічним та інструментальним механізмом суспільного єднання.

Володіння державною мовою на відповідному кваліфікаційному рівні й обов'язковість її застосування кожною посадовою та службовою особою органів державної влади й органів місцевого самоврядування є однією з невідмінних умов для зайняття відповідних посад. Особи, які не зважають на цю умову, мають бути свідомими того, що їхній власний вибір може спричинити для них несприятливі наслідки, пов'язані з вимогами, що їх установлено законом. Виокремлення в Конституції України посад Президента України (стаття 103), судді в системі судоустрою України (стаття 127), судді Конституційного Суду України (стаття 148), умовою для зайняття яких є володіння державною мовою, не означає, що вимога володіти державною мовою на визначеному законодавцем відповідному кваліфікаційному рівні не є обов'язковою для зайняття будь-якої іншої з посад у всій системі публічної влади (в органах державної влади та органах місцевого самоврядування) в Україні, включно з посадами депутата місцевої ради та народного депутата України.

Знання української мови є умовою набуття громадянства України.

Визначений Конституцією України статус української мови як єдиної державної мови не може бути змінено інакше, ніж спеціальним юридичним порядком, що його встановлено статтею 156 Конституції України.

Порядок застосування української мови як державної визначає закон (зокрема, частина п'ята статті 10, пункт 4 частини першої статті 92 Конституції України), що є інструментом, за допомогою якого держава виконує свій конституційний обов'язок, що впливає з юридичного статусу державної мови – забезпечувати “всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України” (частина друга статті 10 Конституції України).

4.2. В Україні гарантовано “вільний розвиток, використання і захист” мов, які відповідно до Конституції України мають юридичний статус мов національних меншин України; до мов із таким юридичним статусом належить, зокрема, російська мова (частина третя статті 10 Конституції України). Попри те, що в цьому приписі з усіх мов зі статусом мови національної меншини виокремлено лише російську мову, це не означає надання їй Конституцією України привілейованого юридичного статусу, оскільки це суперечило б принципіві заборони дискримінації в такій площині юридичного регулювання, як національний режим розвитку, використання й захисту мов національних меншин. Стосунки між державотвірною нацією та національними меншинами засновано на взаємному визнанні цінностей один одного. Утім державна мова і мови національних меншин не тотожні ні за статусом, ні за функціями. Функціонування державної мови й використання мов національних меншин як реалізацію їхніх прав не можна протиставляти одне одному. Держава має забезпечити рівні права в оволодінні державною мовою – що для

осіб, які належать до титульної нації, що для представників національних меншин – з огляду на роль і функцію державної мови як лінгвального інтегратора. Єднання (інтегрування) соціуму вважається легітимною метою, задля досягнення якої роблять внесок і титульні нації, і національні меншини. У цьому контексті інтегрування слід розуміти як процес прийняття національної й мовної багатоманітності суспільства, шанобливого ставлення до осіб іншої національності, що забезпечує сенс належності всіх членів суспільства до єдиної спільноти. Інтегрування як двобічний процес вимагає визнання й пошанування обома сторонами, що може спричинити зміни як у середовищі більшості, так і в середовищі меншості. Утім реалізація прав національних меншин не має стояти на заваді дієвому, повноформатному й повноцінному функціонуванню державної мови. Реалізацію прав національних меншин не може бути спрямовано на відокремлення (сегрегацію) в межах українського суспільства тих груп, що вирізняються, зокрема, за мовною ознакою. Вибуття окремої особи, що належить до відмінної ідентичності (а тим більше групи осіб), з єдиного суспільства в простір своєї ідентичності становить небезпеку для єдності українського суспільства.

4.3. Одним із обов'язків, що їх Конституція України покладає на державу, є обов'язок сприяти розвитку мовної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (стаття 11 Конституції України).

4.4. Громадянам, що належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується “право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови” у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства (частина п'ята статті 53 Конституції України). Керуючись цим приписом Конституції України, Україна має право чинити відповідно до статті 14 Рамкової конвенції, з якої не впливає право осіб, що належать до національних меншин, отримати освіту лише рідною мовою, а державі водночас залишено широкі межі дискреції (*a wide measure of discretion*) щодо варіантів ухвалення рішень із цього питання. На цій підставі держава повноважна, установлюючи якнайсуворіші вимоги щодо повноцінного оволодіння державною мовою й одночасно забезпечуючи можливість здобувати освіту в рамках навчальної програми національних меншин, запроваджувати власну модель освіти; ця модель освіти має забезпечувати таку пропорцію застосування мови національної меншини та державної мови як мов навчання, коли, з одного боку, досягається мета збереження особами, що належать до національної меншини, своєї самобутності, а з другого – не завдається шкоди повноцінному оволодінню державною мовою задля задоволення потреб таких осіб повноцінно брати участь у суспільному житті та демократичних процесах. Тобто права осіб, що належать до національних меншин, щодо застосування своєї мови в рамках системи освіти підляга-

ють реалізації не на шкоду оволодінню державною мовою або здобуттю освіти державною мовою.

4.5. Порядок застосування мов корінних народів України та мов, що мають юридичний статус мов національних меншин України, держава визначає законом (частина п'ята статті 10, пункт 4 частини першої статті 92 Конституції України).

4.6. Функціонування української мови як державної та її підтримка державою мають поєднуватися із шанобливим ставленням до мов національних меншин, що історично проживають у межах України, та забезпеченням захисту мовних прав осіб, що належать до таких меншин. Гарантування вільного розвитку, використання та захисту мов національних меншин відбувається відповідно до Конституції України й законів України з урахуванням стану кожної мови та реальних можливостей держави. Забезпечення мовних прав осіб, що належать до національних меншин, та сприяння захисту й розвитку їхніх мов не має перешкоджати вивченню державної мови та запровадженню й практичному застосуванню її в усіх ділянках публічного (суспільного) життя на всій території України.

4.7. Україна є унітарною державою, в якій немає об'єктивних передумов для запровадження офіційної двомовності. Тому пропаганда або інша практична діяльність, спрямована на юридичне запровадження в Україні другої державної мови, фактичне насадження українсько-російської двомовності в будь-якій ділянці публічного спілкування, а також проголошення діалектів української мови окремими мовами є несумісними з конституційно визначеним статусом української мови як державної.

4.8. Конституцією України підтверджено “європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України” (абзац п'ятий преамбули), згідно з чим до повноважень Верховної Ради України віднесено “визначення засад <...> реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору” (пункт 5 частини першої статті 85), до повноважень Кабінету Міністрів України – забезпечення реалізації “стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору” (пункт 1¹ статті 116), а Президентіві України визначено роль гаранта “реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору” (частина третя статті 102).

4.9. Конституційний Суд України означив: “Мова – унікальний феномен, що є засобом соціалізації, формою реалізації творчого потенціалу кожної людини, а знання державної мови сприяє соціалізації особи та

є засобом запобігання дискримінації” (абзац сьомий пункту 2 мотивувальної частини Рішення від 16 липня 2019 року № 10-р/2019).

4.10. Європейський суд із прав людини констатував таке: “<...> більшість держав, що є Сторонами Конвенції, вирішили надати одній або більше мовам статус офіційної мови чи державної мови та в такому статусі зафіксували їх у своїх відповідних конституціях. У цьому зв’язку Суд визнає, що для таких держав офіційна мова є однією із засадничих конституційних цінностей – так само, як і територія держави, структурна будова держави та державний прапор. Мова в жодному розумінні не є абстрактною цінністю. Її неможливо відокремити від того способу, в який її фактично застосовано її носіями. Отже, надаючи певній мові статусу своєї офіційної, держава в принципі бере на себе зобов’язання забезпечувати своїм громадянам право безперешкодно використовувати цю мову з метою як отримання, так і поширення інформації – не лише в їхньому приватному житті, але й у їхніх відносинах із органами публічної влади. Суд вважає, що насамперед саме з такого погляду слід розглядати заходи на захист означеної мови. Інакше кажучи, у понятті офіційної мови беззастережно є наявними певні суб’єктивні права, що належать носіям такої мови” [рішення у справі “*Mentzen v. Latvia*” від 7 грудня 2004 року (заява № 71074/01)]. Одним із таких суб’єктивних прав кожного громадянина України як споживача (у ролі читача, глядача, слухача) – безвідносно до етнічного походження – є право на отримання інформації державною мовою. Громадянин України не має обов’язку володіти іншою мовою, ніж державна, тому надання йому – як споживачеві – поза його волю інформації іншою мовою, ніж державна, є порушенням його прав, що є несумісним із Конституцією України. Не відповідає конституційному статусові української мови як єдиної державної застосування режиму двомовності в публічному просторі шляхом змішування української мови з будь-якою іншою, зокрема коли телевізійне мовлення або радіомовлення в звуковій формі здійснюється одночасно двома мовами – українською та іншою, що не тільки становить порушення права громадянина України на отримання інформації державною мовою, а й спричиняє зовнішнє звуження простору вживання української мови, підриває зсередини саму її систему, спотворює її структуру, створює ґрунт для її внутрішнього розкладу, зумовлюючи її занепад.